

ŞAHMAT EHTİRASI

Hamlet İsxanlı

Giriş

Şahmat bəşər övladının icad etdiyi ən parlaq oyun və mükəmməl sənət növlərindən biridir. Şahmat ehtirası dünyanı bürümüşdür. Şahmata aludə olmaq, şahmata bağlanmaq, şahmatla oturub - durmaq, şahmatla yaşamaq geniş yayılmışdır. Şahmat azarından, şahmat xəstəliyindən söhbət açmaq mümkündür. Şahmat gözəldir, o dərəcədə gözəldir ki, aşiqini sərxoş edir, ağılı başından alır. Nədir bu daha bir ümumdünya cazibə qüvvəsi?!

Bu yazı şahmatın təbiəti, onun elm, sənət və idman tərəfləri, şahmat gözəlliyinin sirləri, şahmatın meydana çıxması, təkamülü və çağdaş dövrümüze necə gəlib çıxması haqqında söhbət açır. Şahmatın Hindistanda icad olunması barədə əfsanə və rəvayətlər mövcuddur. *Çaturanga* adlı dörd tərəfin (oyunçunun) oynadığı oyun İrana və İranətrafı yerlərə keçib, bir qədər sonra iki tərəf, iki rəqib arasında oyuna çevrildi və İslam ölkələrinə *Şatranç* adı ilə yayıldı. İslam aləmində ərəb, fars və türk əsilli məşhur şahmatçılar meydana çıxdı, dövrün dünya çempionları sayılan bu şahmatçılar, hətta, şahmat taxtasına baxmadan bir neçə rəqiblə oynayıb, qələbə çala bildilər. Bu yazıda şahmat-din münasibətləri, şahmatın halal ya haram olması kimi məsələlərə də toxunulur.

İslam dünyasında populyarlaşan şahmat Əndəlüsə, Iberia (İberiya) yarımadasındakı İslam dünyasına, oradan da Avropaya üz tutdu. Şahmat fiqurları Avropa paltarı geydilər, adlar dəyişdi, get-gədə fiqurların hərəkət trayektoriyası uzandı, yeni qaydalar daxil edildi və şahmat daha dinamik oyuna çevrildi. Beləliklə, şahmat Avropada müasir halını aldı.

Bu yazıda şahmat üzrə dünya çempionu və görkəmli riyaziyyatçı Emanuil Lasker`in şəxsiyyətinə, şahmatın təbiəti və inkişafı barədə fikirlərinə yer verilir. Onunla birlikdə şahmatın mürekkəbliyi və gözəlliyi, şahmatın sistemli biliklərə söykənməsi, şahmatın sənət və idman üzü, şahmatın həyatla bənzərliyi və fərqləri, şahmatdakı sərbəstlik və məhdud çərçivələr barədə müzakirə aparılır. Şahmatın Philidor`dan Paul Morphy və A. Andersen`ə qədər keçdiyi yola, şahmata aid kitab, jurnal, turnir məsələlərinə çox qısa nəzər sahnur.

Şahmat və elm mövzusu müzakirə ediləndə həmin an şahmat və riyaziyyat münasibəti yada düşür. Riyaziyyatı da müəyyən qaydaları olan məntiqi oyun kimi şərh etmək olar. Şahmat oyununda hesablama mühüm yer tutur, həmçinin, şahmat partiyasında yaranan

vəziyyət həndəsi xüsusiyyətlə, müxtəlif xətlərlə səciyyələndirilir. Şahmatda həndəsi və ədədi həllə ehtiyacı olan "atın marşrutu", "səkkiz vəzir" kimi məsələlər mövcuddur. Bununla yanaşı, şahmat və riyaziyyat arasında ciddi fərqlər də var. Bu barədə görkəmli riyaziyyatçı G.H. Hardy'nin fikirləri yada salınır, müqayisə üçün *sərbəstlik, psixologiya və əhəmiyyət* kimi amillərə müraciət edilir. Riyaziyyatla yanaşı, şahmat alqoritmləri və şahmat kompüter proqramları məsələsinə də toxunulur.

Şahmatçı, adətən, geniş dünyagörüşünə malik olan, mübarizə fəlsəfəsinə, elm və ya sənətə maraq göstərən insandır. Bəzi məşhurların timsalında şahmatçının şahmatdan kənar zəngin dünyası olduğu barədə söhbət açılır. Digər tərəfdən, böyük yaradıcı insanların şahmat dünyası, şahmat sevgisi, şahmat ehtirası barədə misallara baş vurulur. Hər peşə sahəsində, elm və sənətin bütün növlərində, müəllim, tələbə, mühəndis, həkim, musiqiçi, şair və yazıçı, dövlət və siyasət adamları arasında şahmatı bilən, yaxşı şahmat oynayan, şahmat dəlisi olan adamlar çox olmuş, indi də az deyil. Şahmat onların həyatında silinməz izlər buraxmışdır. Bu yazıda belə şəxslərin bəziləri qısaca təqdim edilir. Yaradıcı insanlar şahmat oynamaq və ya şahmatı çox sevməklə kifayətlənməmiş, şahmat və şahmatçılar barədə gözəl əsərlər yaratmışlar. Bu cür insanlardan, rəssam, şair, yazıçı, kinorejissor, onların yaratdıqları əsərlərdən söhbət açılır.

Bu əhatəolunmaz mövzuya toxunarkən özünü məhdudlaşdırmaq, bilik və zövqə uyğun seçim etmək zəruri oldu. Yazı oyun dünyası və şahmat barədə mülahizə ilə başa çatır.

Şahmat və həyat

Sanki iki ordunun üz-üzə dayandığı, savaşa başladığı, məntiqin və fantaziyanın, dərin strategiya və rəngarəng taktikanın, planlı hücum, müdafiə və blokadanın baş verdiyi, güclü və zəif nöqtələrin əhəmiyyət kəsb etdiyi, bir tərəfin qələbəsi və ya sülh ilə başa çatan şahmat oyunu savaşı modelləşdirən oyundur, idman növüdür, insanları yarışa dəvət edir. Lakin, şahmatın möcüzəsi onun tək gözəl oyun olmasından ibarət deyil. Şahmat yaşamaq uğrunda mübarizəni, qələbə üçün və ya ağır vəziyyətdən çıxış üçün verilən qurbanları, sevinc və kədəri, şöhrətpərəstliyi və ümitsizliyi, hirsli və çılğınlığı, cəsarət və riski, coşqu və hüznü, gülüş və lağı, ümumiyyətlə, bütün təzahürləri ilə dinclik bilməyən həyatı nümayiş etdirir.

Dramaturgiya baxımından şahmat maraqlı giriş ideyaları (debüt) ilə, dinamika və gərgin anlarla doludur, onda faciə və komediya ünsürləri yan-yanadır. Şahmat fiqurlarının fərqli məsafələrə təsiretmə gücü və müxtəlif hərəkət trayektoriyaları oyunu mürəkkəbləşdirir. Şah qiymətlidir, amma öz gücü çox deyil, onu qorumaq lazım gəlir, bəzən, sona yaxın o özü də savaşa qatılıb hünər göstərə bilsə də... Şahmat oyununda, xüsusilə ortada (mittelspildə) çoxsaylı imkanlarla qeyri-müəyyənlik yanaşı dayanırlar; bu, mürəkkəblilik yaradır. Şahmat üzrə dünya çempionu böyük Lasker demişkən, "həyat qeyri-müəyyəndir, xoşbəxtlikdən şahmat da" (*Эмануил Ласкер. Школа шахматной игры. Эксмо, Москва, 2014; с. 126*).

Çoxları *şahmat həyatdır və ya şahmat həyata bənzəyir* deyir, həmçinin, həyat şahmatdır deyənlər də var. Şahmat həyatda, siyasətdə, ədəbiyyatda çox istifadə olunan metaforlar qaynağıdır. Müzakirə olunan məsələni bir şahmat termini və hadisəsi dilində ifadə etmək onu çox parlaq şəkildə izah və ya şərh etməyə imkan verir. Zbigniew Brzezinski (1928–2017) böyük Avrasiyanı oyun meydanına – şahmat taxtasına bənzədir və şahmat üzrə grossmeyster kimi strategiyanın, çoxqat, çoxpilləli gedişləri öncədən görməyin vacibliyini vurğulayır, Amerika Birləşmiş Ştatları kimi aparıcı dövlətin öz birinciliyini qoruması üçün xarici siyasəti və geostrateji düşüncəsinin hansı ardıcıl addımlar atmalı olduğunu təhlil

etməyə çalışır (Zbigniew Brzezinski. *The Grand Chessboard: American Primacy and Its Geostrategic Imperatives*. Basic Books, New York, 1997). Bir zaman Azərbaycan Prezidenti vəzifəsini müvəqqəti icra edən professor Yaqub Məmmədov ağır böhran dövrünü (1992-ci il) yaşayan Azərbaycanın vəziyyətini şahmat termini ilə, şahmatda zəif sayılan, məqsədə çatmaq üçün tez-tez qurban verilən piyada (rusca: "peşka") ilə müqayisə etmişdi. O, Azərbaycan kiçik və zəngin ölkədir, böyük dövlətlərin rəqabət meydanına çevrilmişdir, mühüm məsələləri onlar həll edirlər, "biz böyük oyunun peşkalarıyıq" demişdi (Язуб Мамедов: «Я не сдамал Шхуу», *day.az*, 25 мая 2005). Şahmatda populyar olan *qambit* kəlməsi (məsələn, *şah qambiti* və ya *vəzir qambiti*) – oyunun başlanğıcında piyada qurban verib üstünlük alma cəhdi, eləcə də *mat*, *pat*, *atla gediş* (hiyləgər gediş), *seytnot* (zeitnot, time trouble), yəni vaxt çatışmazlığı, *suqsvanq* (zugzwang), yəni istənilən hərəkətin vəziyyəti daha da pisləşdirməsi kimi ifadələr siyasətdə və həyatda istifadə olunan populyar metaforlardır.

Şahmatın vətəni

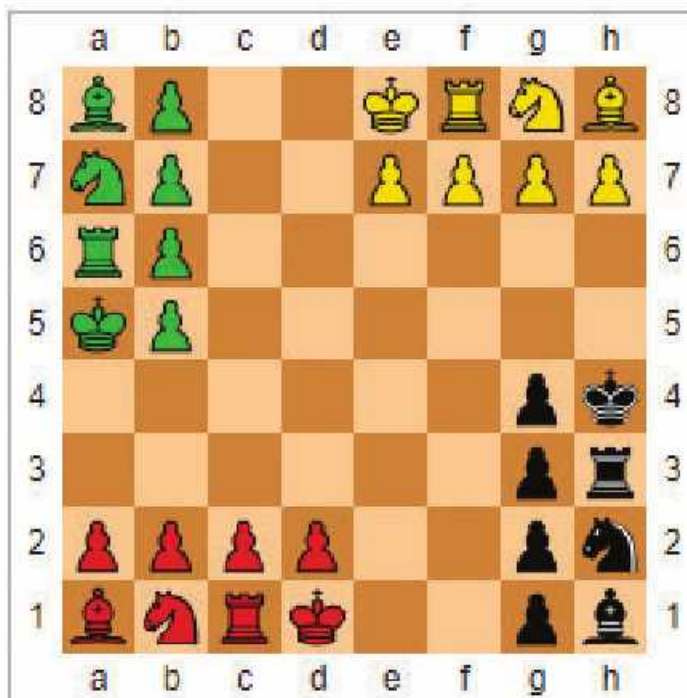
Şahmatın özü kimi tarixi də çox maraqlıdır. Şahmat tarixinə aid H.J.R. Murray'ə məxsus irihəcmli, sanballı kitab hələ də tayı-bərabəri olmayan əsər sayılır (H.J.R. Murray. *A History of Chess*. Oxford University Press, 1913). David Shenk'in kitabı da yaxşıdır (David Shenk. *The Immortal Game: A History of Chess*. Anchor, 2007).

Şahmatın əcdadı Hindistanda yaranmışdır – bu fikir qəbul olunmuş kimidir. Hardasa 9-cu əsrdə yaşadığı güman edilən şahmatçı əl-Adli'yə görə (H.J.R. Murray. p. 879) yaxşı məlumdur ki, üç şey Hindistanda əmələ gəlib, orada yaranıb: *Doqquz rəqəm* (1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9), *Kəlilə və Dimnə* kitabı və *Şətrənc*. əl-Biruni də Hindistanda oynanılan şahmat və onun qaydaları haqqında məlumat vermişdi (*Alberuni's India*. In two volumes, volume 1. London. 1910. pp. 183-185). Hindistanda, daha doğrusu, Hindistanın şimalında 5-6-cı əsrlərdə *Çaturanga* (*Çətrəng*) deyilən oyun mövcud imiş, bunun daha qədim zamanlara təsadüf etməsi də istisna olunmur.

Əfsanəyə görə, hökmdar (rac), bu oyun çox xoşuna gəldiyi üçün, şahmatı icad edib ona təqdim edən şəxsi yaxşı mükafatlandırmaq istəmiş və ona "ürəyindən nə keçir, söylə" deyibmiş. İxtiraçının cavabı təbii olaraq, şahı çox təəccübləndirib (anlaşılmaz dərəcədə az və mənasız istəyinə görə): 64 xana var, 1-ci xana üçün 1 buğda dənəsi, 2-ci üçün 2 dənə, 3-cü üçün 2 dəfə artıq, yəni 4 dənə, 4-cü xana üçün 3-cüdəkindən 2 dəfə çox, yəni 8 dənə və beləliklə, hər sonrakı xana üçün əvvəlkindən 2 dəfə çox buğda dənəsi istəyirəm. Bu həndəsi silsilənin cəmi 20 rəqəmli çox böyük bir ədəddir: $18.446.744.073.709.551.615 = 1+2+4+8+16+32+64+...$ Yer üzündə bu qədər buğda dənəsi yoxdur! Dante öz "İlahi komediya"sında bu məsələni, hər xanada iki dəfə artırmağın çox böyük rəqəm əmələ gətirdiyini qeyd etmişdi (Dante. *Divine Comedy*. Canto 28, Line 91):

*And they so many were, their number makes,
More millions than the doubling of the chess.*

Çaturanga sözü sanskritcədə *dörd dəstə* mənasını verir. Kvadrat şəkilli 64 xanalı taxta (yaxud mərmər, sümük və ya başqa material) üzərində dörd küncün hər birində dörd iri fiqur (şah, döyüş arabası, at və fil) və onların qarşısında dörd kiçik fiqur ("piyada") düzülür və dörd oyunçu zər atmaqla bu fiqurları müəyyən qaydalara uyğun olaraq hərəkət etdirirlərmiş. Hindistanda ordunun tərkibi süvarilər, fillər, döyüş arabaları və piyadalardan ibarət olmuş və bu fakt şahmatın savaş ideyasından doğulduğunu açıq-aydın göstərir.

Şəkil 1. Çaturanqa

Qələbə rəqibin bütün fiqurlarını məhv etməklə əldə edilirdi.

Şətrənc

Bu oyun 6-cı əsrin ikinci yarısında, Sasani hökmdarı 1-ci Xosrov Ənuşirvan'ın dövründə (531-579) İrana yol açmışdır (göndərilmiş və ya gətirilmişdir). "Çaturanqa" sözü farsçada (pəhləvicədə) "çətrəng"ə çevrilmiş və bu, ərəbcədə "şətrənc" şəklində almışdır. Gürcü dilində şahmata "çadraki" deyilir; bu, Gürcüstan şahmatının birbaşa İrandan gəldiyini göstərir. Türkiyədə şahmata bu gün də şətrənc deyilir, Azərbaycanda Sovet dövründə *şətrənc* sözü *şahmat* sözü ilə əvəz olunmuşdur.

Vəzir (müşavir) həmişə şahın yanında olduğu üçün uzağa gedə bilməzdi, çəpəki və yalnız bir addım gedirdi. Bu baxımdan qədim şətrəncdə uzağa gedə bilən döyüş arabası (indiki top) vəzirdən güclü idi. Döyüş arabasına sanskritçədə *ratxa*, *ratha* və ya *raxta* deyilirdi, farsçada bu bir qədər sonra *rux* və ya *rux* şəklində aldı. Rux əfsanəvi güclü simurq quşudur, bu söz, həmçinin, üz, yanaq mənası verir. Çətrəngdə (və uzun müddət şətrəncdə – şahmatda) döyüş arabası (rux) düz və uzağa hərəkət edə bilər, fil çəpəki iki addım gedir (fiqurun üstündən keçə bilər), at bugünkü kimi hərəkət edirdi.

Hindistandan İrana gələn və Orta Asiya, Qafqaz və ərəb ölkələrində yayılan şahmat (çətrəng) burada dörd adam arasında deyil, iki adam arasında oynanırdı. Fiqurlar və piyadalar üz-üzə dayanan iki əks tərəflərdə yerləşdirilirdi. Oyunu kimin başlaması və hər gedəndə hansı fiqurla oynanılması atılan zərlə müəyyən edilirmiş. Buna zərli (zər ilə) şahmat demək olar. Çox güman ki, bir müddət sonra bəxtə, şansa deyil, zəka və xəyal gücünə, xalis qabiliyyətə arxalanmaq daha cazibəli oldu, yəni, zərsiz oyuna keçildi (zər atmaq nərdlə yoluna davam etdi). Üstəlik, 64 xanada düzülüş bugünkü şahmata xas olan şəkil aldı.

Qeyd. O zamanlar daha çox, məsələn, 100 xanalı şahmat da olub, lakin, çox yaşamayıb.

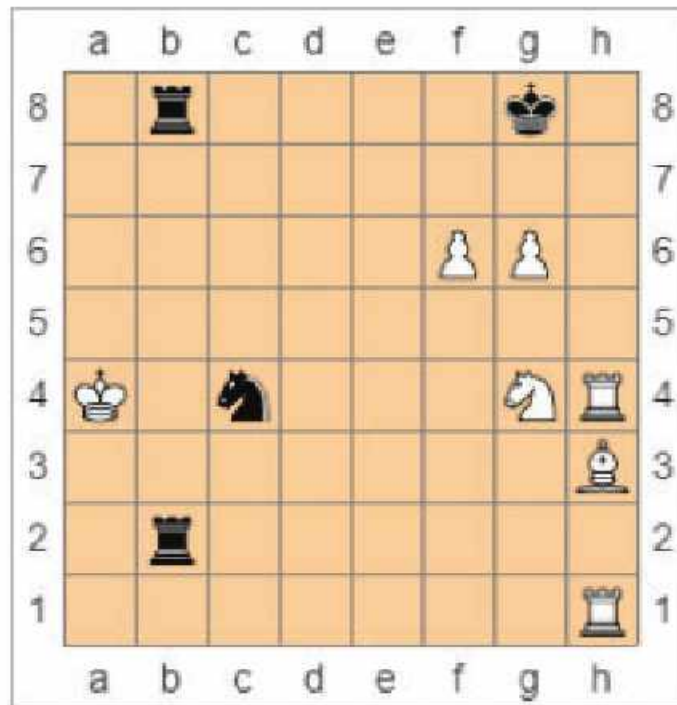
Qələbə düşmənin bütün qüvvələrinin məhv edilməsi və ya şahın mat edilməsi, yəni, əsir alınması nəticəsində əldə edilirdi. Yerdə Tanrının nümayəndəsi kimi qələmə verilən şah öldürülə

bilməzdi, onu əsir almaqla savaş əsir alan tərəfin qələbəsi ilə bitirdi. Bütün bu islahat, yəqin ki, İran və İran ətrafında başlandı və İslam dünyasında davam etdi (dəqiq tarix və coğrafiya tam məlum deyil).

İslam aləminin halal şahmatı

İslam dünyasında şahmat (şətrənc) geniş yayıldı və sevildi. Xəlifə Harun ər-Rəşid şahmat oynamağı sevirdi. Hətta, şahmat taxtasına baxmadan eyni zamanda bir neçə rəqiblə oynayan və hamısına qalib gələnlər də vardı! Bu sahədə ilk tanınan şahmatçı görkəmli fiqh alimi Səid ibn-Cübeyr (665-714) idi. əl-Adli (9-cu əsr), məşhur həkim, kimyaçı və filosof Əbu Bəkr Mühəmməd ibn Zəkəriyyə əl-Razi (?-925), əl-Suli və ya əs-Suli (10-cu əsr), onun tələbəsi Leylac (Ladlac, 10-cu əsr), Teymurləng sarayına yaxın olan Xacə Əli Təbrizi Şətrənci (14-15-ci əsrlər) məşhur şahmatçılar idi, onların hər birini öz dövrünün dünya çempionu saymaq olar. əl-Razi xəlifə əl-Mütəvəkkil'in hüzurunda artıq yaşlı olan məşhur şətrənc ustası əl-Adli ilə oynamış və qalib gəlmişdi. Onların hər biri şahmata baxmadan çox rəqiblə oynaya bilirdi və hər biri şahmat haqqında kitab yazmışdır. əl-Razinin belə kitabı olduğu barədə İbn əl-Nadim (10-cu əsr) öz məşhur "Kitab əl-Fihrist"ində xəbər verir. Bu məşhurlar şahmatçıların ən yüksək dərəcəsi sayılan *aliyə* (çağdaş *grossmeyster* – belə demək olar) titulu almış az sayda şahmatçılar sırasında olmuşlar; deyilənə görə, eyni dövrdə *aliyə* şahmatçıların sayı üçü keçməmiş. Türk əsilli əl-Suli İslam dövrünün əfsanəvi, bənzərsiz şahmatçısı sayılır. O, həm də görkəmli filoloq idi. Ona aid edilən bir şahmat məsələsi min ildən artıq həll olunmamış qalmışdı; bu məsələni *grossmeyster* Yuri Averbax (1822-2022) həll etdi. əl-Suli'nin çətin vəziyyətdə qurbanlar verməklə rəqib şahını mat edən *Dilaram* adlı şahmat miniatürü məşhur olub. əl-Suli'yə məxsus olduğu güman edilən bu şahmat məsələsi ("mənsubə") barədə əfsanə kimi danışılır. Şahmat ehtirasına qapılmış bir kübar şəxs güclü rəqibi ilə şahmat yarışında uğursuz olmuş, sonda öz gözəl arvadı Dilaram'ı mərcə qoymuş, bu oyunda da ümitsiz vəziyyətə düşmüşdü.

Şəkil 2. Dilaram matı

Gediş növbəsi bu şəxsə olsa da, rəqibin onu mat edəcəyini görüb təslim olmaq istəyərkən Dilaram "məni yox, iki topunu qurban ver" deyər çıxış yolu göstərmiş və ümitsizlik qələbə ilə əvəz olunmuşdur:

Th8+ Şxh8. 2. Ff5+ Şg8. 3. Th8+ Şxh8. 4. g7+ Şg8. 5. Ah6 #

Əli Şətrənci öz həyat tarixçəsində yazır: "Çox vaxt şahmat taxtası arxasında bir partiya oynayarkən eyni zamanda taxtaya baxmadan dörd rəqib əleyhinə daha dörd partiya oynayırdım və oyun zamanı dostlarımla rahatca söhbətə davam edirdim. Hər şeyə qadir Allahın xeyir-duası ilə həmişə bütün rəqiblərimə bir-bir qalib gəlirdim" (Г.С. Александрович, Е.С. Столяр. Многоликая Каисса. Москва, Физкультура и спорт, 1989; с.178).

İslamın dörd əsas sünni məzhəb (fiqh) başçılarından ikisi – Malik ibn Ənəs (711/12-795) və Əhməd ibn Hənbəl (780-855) şahmatı *haram* sayırdı. Digər iki başçıdan biri şahmata qarşı xoşqılıqlı olmuş, o biri isə şahmatı sevmişdir. Əbu Hənifə'yə (699-767) görə şahmat *haram* deyil, amma bəyənilmir (*məkrüh*); o, nərdi şahmatdan daha yaramaz oyun hesab edirdi. Əbu Hənifə xalq içində şahmat oynanılması və oyuna tamaşa edilməsinə yaxşı baxırdı. əl - Şafii (767-820) isə şahmatı bəyənilir, onun savaq rəmzi olduğunu deyir, onu savaq məşqi kimi qiymətləndirirdi. O, şahmatı nə məqsədlə oynamağın mühüm olduğunu vurğulayırdı. Püşk atmaqla, pulla oynamaq olmaz, oyun ibadətə mane olmamalıdır. əl-Şafii özü şahmat ehtirasına qapılmış oyunçu idi (Murray. p. 189-190).

Din xadimləri (İslamda və Xristianlıqda) bir ara şahmatı qadağan etməyə çalışsalar da, bu mümkün olmadı. Qərribə hərəkətləri ilə məşhur olan Misir hökmdarı, Fatimi xəlifə əl-Hakim (985-1021) şahmat oynamağı qadağan edən əmr vermişdi. Səhl ibn Əbu Səhl'in (7-1013) şahmat barədə fikri maraqlıdır: "Əgər var-dövlətə zərər dəymə qorxusu və ibadətə etinasızlıq yoxsa, onda iki dostun şahmat oynaması xoş məşğuliyyətdir" (Адам Мец. Мусульманский Ренессанс. "Наука", Москва, 1973; с. 323).

Şərq ədəbiyyatı əlkimya, şətrənc və digər maraqlı fəaliyyət sahələrindən istifadə edən metaforlarla çox zəngindir. Bəzən onların anlaşılmasında qarışıqlıq da yarana bilər. "Azərbaycanda şahmatın tarixi" kimi dəyərlı kitabda müəllif – Şəhriyar Quliyev şahmat tarixi və mədəniyyətini öyrənərkən orta əsrlərdən başlamış 20-ci əsrin əvvəllərinə qədər yazıb-yaratmış Azərbaycan şairlərinə müraciət etmiş, keyli zəhmət çəkmişdir (Şəhriyar Quliyev. Azərbaycanca şahmat tarixi. Bakı, 2012; s. 93-259). Nizami Gəncəvi'nin "Yeddi gözəl"inin ilk səhifələrində, "Peyğəmbərə sitayiş" bölümündə 71-ci beyt (qoşa misra) sətri (filoloji) tərcümədə belə səslənir:

O, Yer üzündə Allahın naibi idi,
O, şahların hamısına mat verən idi.

Nizami nə demək istəyir? Allahın naibi, elçisi, vəkili olan peyğəmbər bütün şahlara qalib gəldi, şahmat termini ilə desək, onları mat etdi. Şair bu misraların arxasınca peyğəmbərin ona qarşı qalxanları yerə vürməsi, həm də yıxılanların əlindən tutmasından və ya düşməne qarşı qılıncını qaldırması, bir tərəfdən də yaralara məlhəm qoymasından danışıq, "Tanrı onu zəmanə [adamları içindən] seçib" deyir (Nizami Gəncəvi. "Yeddi gözəl", filoloji tərcümə. "Elm", Bakı, 1983; 78-ci beyt). Ş. Quliyev bu misranı poetik tərcümədən götürdüyi üçün sözlərdə bir az fərq olsa da, məna dəyişmişdir. Amma, o, mat verənin peyğəmbər deyil, Allah olduğunu düşünmüşdür: "Allah yer üzündəki bütün padşahları mat edib, özünə yalnız peyğəmbəri vəkil təyin etmişdir" (Şəhriyar Quliyev, s. 146). Ş. Quliyev buna, yəni, Allahın şahmat oynamağa təəccüblənmiş və "Bədii ədəbiyyatda Allahın da şahmat oynaması, bütün şahları mat etməsi kimi bədii lövhələrə ilk dəfə biz Nizami'də təsadüf edirik" fikrinə gəlib çıxmışdır. Şahmat oynamaq, mat etmək, zər atmaq kimi fikirləri Tanrıya aid etmək təbii görünür... Yeri gəlmişkən, Einstein kvant mexanikasının statistik xarakteri ilə bəzişməyanda, bunu "Tanrı zər atmır" kimi ifadə etmişdi.

Şahmat Əndəlüs və Avropaya yayıldı

Şahmat Avropaya əsasən Əndəlüs vasitəsilə, qismən də İtaliya və Siciliya yolu ilə keçdi. İspan debütü, İtalyan debütü, Siciliya müdafiəsi Avropada meydana çıxan (bu gün də çox populyar olan) ilk şahmat debütleri oldu. Şərqi İslamdan çıxıb (əslində qaçıb) Əndəlüsə üz tutan böyük musiqiçi Ziriyab (?789 - ?857) 822-ci ildə öz yaxınları və yaradıcı heyəti ilə Əndəlüsə gəldi. Əndəlüsün mədəni həyatında böyük rol oynayan Ziriyab özü ilə şahmat da gətirmişdi. Kordoba (Cordoba) əmiri 2-ci

Əbd-ül-Rəhman (792-852) şahmat oynamağı öyrəndi, şahmatı sevdi. Onun davamçısı əmir 1-ci Məhəmməd (823-886) isə tam şahmat vurğunu oldu. Deyilənə görə, əndəlüslü şair Məhəmməd ibn Ammar (1031-1086) həm də güclü şahmatçı idi və o, Leon və Castile kralı 6-cı Alfonso (?1040-1109) ilə şahmat partiyasını udmuş və bununla Seville əmirliyini istiladan qorumuşdu (təbii ki, yalnız bir müddət).

Şəkil 3. *Wikipedia: 13-cü əsr xristian əlyazmasından: müsəlman və xristian şahmat oynayırlar. (Bax: Bernard Lewis. Islam and the West (İslam və Qərb). Müdrik Alfonso tərəfindən Libro de los juegos - dan miniatür)*

Şahmatın Avropaya yayılması işində, yəqin ki, Xaç (Səlib) savaşları da rol oynadı.

Avropada fil yoxdu – nə orduda, nə də təbiətdə. Əvəzində, qərribə səslənsə də, kilsə vardı (və o, güclü idi). Avropada fili din xadimi yepiskopla (bishop) əvəz etdilər. Şərqdə isə, o cümlədən, Rusiyada şahmat fili yaşadı, hərçənd ki, Rusiya ərazisində də filə, Yer üzərindəki bu ən böyük heyvana rast gəlinmirdi. Elə ki, zooparklar təşkil olundu, təbiətdə fillərin yaşamadığı ölkələrdə də filləri gözlə görmək imkanı yarandı.

Avropada döyüş arabası qala ilə, rəmzi olaraq qala sütunu ilə əvəz olundu (*rook*, bu, şərqdəki rüx/ rux - döyüş arabası sözünə də bənzədi). Türkiyədə bu gün də topa *kale* deyilir (Osmanlı türkləri tarixdə də döyüş topuna *kale* demişlər?!). Rusiya və onun yaxın ətrafındakı yerlərdə qala əvəzinə *top* sözü daxil edildi; savaşda toplar mühüm rol oynayırdılar. Avropahılar şahın, monarxın yanında vəzir deyil, kraliçəni, "birinci ledi"ni qoydular; kraliçə hər zaman kralın yanında deyilmi?! Sarayda, həyatda, intriqalarda və dolayı yolla olsa da, savaşda xanımların rolu böyükdür, onlar bir sıra hallarda baş rol oynaya bilirlər... Şahmat taxtasında xanaları iki fərqli rəngə, əsasən ağ və qara və ya açıq və tünd rənglərə boyadılar.

11-ci əsrdə Avropada yüksək zümrələrdə şahmat oynamağa başladılar, 12-ci əsrdə isə şahmat geniş yayıldı. Şərqdə kübarların təhsil və təlimində olduğu kimi, Avropada da cəngavərlər oxumaq, yazmaq və hesabla yanaşı bilməli, öyrənməli olduqları bacarıq və qabiliyyətlər arasında şahmat da vardı; öyrənməli digər qabiliyyətlər, əsasən, at sürmə, ox atma, ovçuluq, üzmə, yumruqlaşma və şeir yazma idi.

15-ci əsrin sonlarında və 16-cı əsrin əvvəllərində Avropada şahmat qaydalarının dəyişməsi şahmatı daha dinamik və sürətli oyuna çevirdi. Vəzirin bir və filin iki xana deyil, uzun gedə bilmələri, qala qurmaq və keçiddə vurmaq kimi qaydalar strategiya və taktikanı mühüm dərəcədə inkişaf etdirdi. Qalaqurma əməliyyatı şahı qalanın içinə aparmaq, qalada qorumaq deməkdir. Qalaqurma və pat şahmat tarixində oyunun təkmilləşdirilməsi yolunda daxil edilib, yəni, həyatdan gəlməyib. Pedro Damiano və Ruy Lopez'in şahmat dərslikləri (1512, 1561) əsas Avropa dillərinə tərcümə olunub şahmatın öyrənilməsi və yayılmasında böyük rol oynadılar.

(Davamı var)